

**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI
BÖLÜMÜ**

mm

**Prof. Dr. Mine MENGİ Adına
TÜRKOLOJİ SEMPOZYUMU (20-22 Ekim 2011)
BİLDİRİLERİ**

ADANA-2012

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE AD DURUMU KATEGORİSİ

Prof. Dr. Zafer ÖNLER
Çanakkale 18 Mart Üniversitesi
Fen-Edebiyat fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı bölümü
zonler@hotmail.com

ÖZET: Dilbilgisinin önemli kategorilerinden olan ad durumu (hal) konusunda kimi belirsizlikler ve farklı değerlendirmeler yapılagelmiştir. Türkiye Türkçesine ilişkin dilbilgisi kitaplarında farklı değerlendirme ve yaklaşımlar görülmektedir. Araştırmacıların kimi ad durumu sayısını dokuza ve ona kadar çıkarmaktadır. Özellikle bu kategorinin zarflarla olan sınırında belirsizlikler bulunmaktadır. Durum kategorisinin fiille olan ilişkisi yönünden tanımlanması gerekir. Bu bakımdan Türkiye Türkçesinde beş ad durumu söz konusudur. -n, ve -ArI, -rA ve -CA morfeplerinin işlevi zarf türetmedir: ilk-in, dış-arı, insan-ca gibi. Edatların durum ekleriyle kullanılmaları da bu öbeklerin zarflaştırılmasından başka bir şey değildir. “Yağmurdan ıslandı.” benzeri kullanımlarda -DAn morfeplerinin zarf türetme işlevinde görülmesi bir düşüm olayıdır: Yağmurdan dolayı ıslandı gibi.

Anahtar Sözcükler: Türkiye Türkçesi, ad durumu, zarf

ABSTRACT: There are ambiguities in relation to the subject of case which is one of the important categories of the grammar and different evaluations have been made on it. There are different approaches on this subject in the grammar books of Modern Turkish. Some of the researchers have raised the number of the cases to nine and ten. There are ambiguities especially about the discrimination between this category and adverbs. It's necessary to define the category of case in terms of relation to verb. Under this circumstance, there are five cases in Modern Turkish. The function of the morphemes -n, -Arı, -rA and -CA is to derive adverbs like ilk-in, dış-arı, insan-ca. The use of postpositions with case endings is also to use these wordgroups as adverb-groups. In such uses “Yağmurdan ıslandı.”, the emergence of -dan morpheme in the function of adverb derivation is an elision as “Yağmurdan dolayı ıslandı.”

Key Words: Turkish, case, adverb

Türkçe dilbilgisi kitaplarında, durum kategorisi çok farklı şekillerde değerlendirilmektedir. Kategorinin tanımından başlamak üzere ad durumlarının sayılarına kadar bu konuda farklı yaklaşım ve kabuller görülmektedir. Özellikle zarflarla ad durumunun kimi zaman iç içe geçtiği gözlenmektedir. Örneğin *günlerce yürüdü*, *bildiğince anlattı*, *güneşle yola koyuldu* benzeri kullanımlardaki -CA ve -IA gibi morfeplerin durum ya da zarf yapma morfepleri olduğu konusundaki görüşler farklıdır. Bu morfepleri taşıyan yapılar kimi zaman ad durumu olarak görülürken, kimi zaman zarf olarak kabul edilmektedir. Bunun gibi, *Evden ayrıldı* ile *Yağmurdan*

ıslandı örneklerinde -DAn morfeminin ilkinde durum, ikincisinde ise zarf yapma işlevinde olduğu açıktır.

Dilbilgisi kategorilerinin açık ve anlaşılır tanımlanmalarının yapılmasıyla durum kategorisinin kapsamı da doğru biçimde belirlenebilir. Türkçede ad durumu teriminin açık bir tanımının yapılarak, özellikle zarflarla olan farkın belirlenmesiyle, bu kategorinin sayısı ve hangi morfemlerin durum ögesi oldukları konusunda belirgin ölçütler ortaya konabilir. Konuyla ilgili olarak değişik bilim insanlarının farklı yaklaşımları, tanımların farklılığı ve bunların yeterince açık olmayışından kaynaklanmaktadır. Nitekim başlıca dilbilgisi kitaplarında farklı tanımlar yapılmış, buna bağlı olarak da değişik sayılarda ad durumunun kabul edildiği görülmektedir.

Tahsin Banguoğlu, “Adlar söz içinde başka kelimelerle olan ilişkilerine göre farklı hallerde bulunurlar. Bu haller onlara gelen bazı eklerle belirtilir. Farklı hallerde adın halleri (cas), bir adın bu tür ekler almasına ise ad çekimi (déclinaison) deriz.” biçiminde bir tanım yapmaktadır. (Banguoğlu, 95: 326), Tanımın özünü oluşturan, “adların söz içinde başka kelimelerle ilişkilerine göre farklı hallerde bulunmaları” ifadesinin sınırları belli değildir.

Bu tanıma göre Banguoğlu, Türkçede on ad durumu olduğunu kabul etmektedir. Ancak bunlar arasında büyük farklılıklar olduğunu göz önüne alarak iki genel gruba ayırmıştır: İççekim Halleri (ev, ev-i, ev-e, ev-de, ev-den, ev-in ‘ev-in dam-ı’); Dışçekim Halleri (ev-le, ev-ce, ev-li, ev-siz). (Banguoğlu,1995: 326-331). Görüldüğü gibi Banguoğlu, olumlu ve olumsuz sıfatları da hal kategorisinin içine almaktadır.

Muharrem Ergin, ise “yalın, ilgi, akuzatif, datif, lokatif, ablatif, instrumental, ekvatif, direktif” olmak üzere dokuz durum saymakta ve kullanımlarını örneklendirmektedir. (Ergin, 1977: 226-228 ve devamı).

Doğan Aksan, “Tümcenin düzeni içinde adların (ve kimi dillerde ad soylu öteki öğelerin) yüklendiği görevi belirleyen, tümcede adın sözdizimi açısından rolünü ve öteki öğelerle ilişkisini gösteren, aynı zamanda anlam açısından ona belli bir özellik yükleyen durum kavramı çoğu dillerde adların biçim açısından değişimi ve çekimi biçiminde belirir.” şeklinde bir tanımlama yaparak “yalın, belirtme, yönelme, kalma, çıkma, tamlayan, eşitlik, araçlı” olmak üzere sekiz durum saymaktadır (Aksan, 1980: II, 92-95)

Zeynep Korkmaz, “yalın, ilgi, yükleme, yönelme, bulunma, çıkma, vasıta, eşitlik” olmak üzere sekiz ad durumu saymaktadır (Korkmaz, 2003: 266-329).

Tahir Nejat Gencan ise, yalın, belirtme, yönelme, bulunma, ayrılma olmak üzere beş ad durumu saymaktadır (Gencan, 2001: 181).

Yukarıda anılan beş kaynaktan da kategorinin tanımından kaynaklanan beş farklı yaklaşım görülmektedir. Böylelikle durum konusu, zarflar ve hatta sıfatlarla iç içe geçmektedir. Özetle, durum kategorisinin zarf ve sıfatlarla karışmaması için, yapılan tanımlamanın belli ölçütlere göre açık, kapsamını ve sınırlarını belirleyici bir niteliğe sahip olması gerekir.

Söz diziminde, dildeki tüm öğelerin konumları fiille olan ilişkiye göre belirlenir. Zarflar daha çok fiili niteledikleri için, aynı şekilde fiilin bildirdiği işle ilgili olan durum kategorisiyle işlev benzerlerine sahip öğelerdir. Bu nedenle de ad durumu ile zarfların sınırları bu benzerlikten dolayı belirsiz bir görünüm vermektedir. Zarflar fiilin bildirdiği işi zaman, yer, durum, sayı ve hangi araçlarla yapıldığı gibi çeşitli yönlerden belirtirler. Zarflar ayrıca fiilin dışında sıfatları ve başka zarfları da nitelerler. Durum, bu nitelemelerin dışında adın fiile göre konumunu belirler.

Ad durumları fiilin yaptığı işi belirtmezler, fiilin bildirdiği işin adla ilişkisini belirlerler. Buna göre ad durumu, *fiilin bildirdiği işin etkilediği, yöneldiği, bulunduğu, ya da ayrıldığı adı gösterir*, şeklinde tanımlama yapılabilir. Ad, bu durumlara göre belirli morfemler alır ya da yalın olur. Buna göre, Türkiye Türkçesinde, yalın (nominatif), belirtme, -X (akuzatif), yönelme, -A (datif), bulunma, -DA (lokatif) ve ayrılma, -DAn (ablatif) olmak üzere beş ad durumu bulunmaktadır, sırasıyla, *ev, ev-i, ev-e, ev-de, ev-den* örneklerinde görüldüğü gibi.

Cümlelerin öğeleri olarak, yalın durumdaki ad özne ya da belirtisiz nesne, belirtme durumu belirtili nesne, yönelme, bulunma ve ayrılma durumları ise dolaylı tümleç görevinde bulunurlar.

Ad durumu için bir diğer ölçüt de, durum morfemlerinin ad niteliğindeki her sözcüğe eklenebilir olmaları gerekir. Oysa -CA -ArI, -rA ve -n morfemleri ancak belirli adlara getirilerek onları zarflaştırırlar. Örneğin, -n morfemi *gündüz-ün, öğle-n, kışın* gibi zaman zarfları; *ilk-in, yaya-n* gibi durum zarfları türetmek üzere belirli adlara eklenebilirken, *ev, dağ, yol* benzeri sözcüklere getirilememektedir. Aynı durum -CA, -ArI ve -rA morfemleri için de geçerlidir. Üstelik, *iç-eri, dış-arı, taş-ra* benzeri sınırlı sayıda sözcükte görülen bu morfemler, addan zarf türeten ve Türkiye Türkçesi için eskicil nitelik taşıyan öğelerdir.

İlgi hali (genetif) olarak adlandırılan yapılar, fiille ilişkili olmadıklarından, yukarıdaki tanıma göre hal kapsamına girmezler. Ad tamlamaları olarak adlandırılan bu öbeklerde, belirten (tamlayan) ögesine getirilen -nXn/-Xn morfemleri tamlayan ekleridirler; ad tamlamasında yer alan ikinci adın (belirtilenin) aidiyetini gösteren öğelerdir. “ev-in kapı-sı” örneğinde görüldüğü gibi ilk sözcükteki -in morfemi, ikinci sözcük olan *kapı*’nın ev’e ait olduğunu göstermektedir. İkinci öğedeki ada eklenen -sX, -X morfemlerinin iyelik kavramını taşıması bu nedenledir. Bir başka deyişle, morfemin fiille ilişkisi bulunmamaktadır.

Yukarıda anılan beş duruma, dilde son zamanlarda “ile” bağlacı ya da edatının eklenmesi (gramatikalleşmesi, dilbilgiselleşmesi) sonucu ortaya çıkan -IA morfeminin “araç” ya da “birliktelik” terimleriyle yeni bir ad durumu olarak kabul edildiği görülmektedir. Bu tür yapılar “birliktelik hali” ya da vasıta hali (araç durumu) olarak iki ayrı terimle adlandırılmaları bu tür yapıların, biçimsel olarak aynı görünmekle birlikte, anlam olarak farklı olmalarından kaynaklanmaktadır. Örneğin, “Ahmet’le Mehmet geldiler”, ile “Ali uçakla gitti” cümlelerinin ilkinde -IA morfemi “ile” bağlacından, ikincisinde “ile” edatından eklenmiştir. Bu nedenle ilki bir bağlaç öbeği, ikincisi zarftır. Zarfların genel tanımlaması, “bir sıfat ya da başka bir zarfı belirten ve fiilin bildirdiği iş ya da oluşun, nerede, ne zaman, nasıl, hangi

koşullar altında ve hangi araçlarla meydana geldiğini bildirmek” biçiminde yapılabildiğine göre, “ile” sözcüğünden eklenen -IA morfemini taşıyan yapılar, fiilin hangi araçlarla gerçekleştiğini belirten zarflardır. Dolayısıyla “ile” sözcüğünden eklenen +IA da bir addan zarf yapma eki olarak kabul edilmelidir.

Kökenleri farklı olsa da “geceyle gündüz”, “Arabayla gitti” biçimindeki yapılar, ad durumu olarak adlandırılacaksa iki terim yerine (araç, birliklilik) tek terimle, “araç durumu” (vasıta hali) olarak adlandırmak daha doğru olur.

-IA morfemiyle ilgili bir başka durum ise, ile sözcüğünden eklenen -IA ve Türkçenin tarihsel dönemlerinde ve XI-XV. yüzyıl Anadolu metinlerinde yaygın olan, adlardan zarf türetme eki -IA ile, biçim benzerliğinden dolayı karışmasıdır: ac-la (aç olarak), armış-la (yorgun olarak) örneklerinde görülen -IA ekinin “ile”den eklenen -IA ile köken bakımından ilgisi bulunmamaktadır (Önler,1996: 9-15).

Öteden beri vasıta hali -n ve eşitlik hali olarak gösterilen -CA morfemleri, aslında adlardan zarf yapma işlevindedirler. Bunlara -ArI (iç-eri, dış-arı) ve -rA (taş-ra) morfemlerini de ekleyebiliriz. Bu eklerin vurgusuz oluşları da bunların adlardan zarf türetme morfemleri olduklarının kanıtıdır. Bilindiği gibi zarflarda vurgu son hecede değildir.

Kimi dilbilgisi kitaplarında, -ArI <-GARU, -rA, -CA, ve -n morfemlerinin Türkçenin tarihsel dönemlerinde yaygın durum morfemleri olduğu, günümüzde daha seyrek kullandıkları biçiminde izahlar bulunmaktadır. Ancak tarihsel metinlere bakıldığında bu morfemlerin yaygın oldukları dönemlerde de ad durumu değil, adlardan çeşitli görevlerde zarflar türeten morfemler oldukları görülmektedir. Nitekim tarihsel dönemlerde ge gerçek durum morfemleri her ada gelebilirken, -GARU, -CA, -n gibi morfemler yalnızca zarf türetilen belirli adlara gelebilmektedir.

-n ile türetilmiş, *ilk-in, yaya-n, kış-in, ansız-in, öğle-n, gündüz-ün* benzeri sözcükler, addan türetilmiş değişik türdeki zarflardır (Önler, 2011: 143-155). Aynı şekilde *günler-ce, iyi-ce, yol-ca* örneklerinde benzerlik ve miktar zarfları türetilmiştir. Nitekim bu morfem kimi zaman *göre* ve *kadar* edatlarıyla aynı işleve sahip ve bu edatların yerine kullanılabilir: *Bence bugün yağmur yağmaz. Bana göre bugün yağmur yağmaz. İnsanca yaşamak, insan gibi yaşamak.* örneklerinde olduğu gibi.

-CA morfeminin zarf türetme işlevinin yanı sıra sıfat türetme işlevi de bulunmaktadır: *dağ-ca çamaşır, hoyrat-ça davranış* gibi. Doğru ad türetme işlevi, bilir-cesine, anlar-casına örneklerinde görüldüğü gibi, iyelik, zamir n’si ve yönelme hali ekiyle birleşerek- CASXnA bir yapım morfemi türetmektedir.

İç-re, taş-ra, iç-eri, dış-arı sözcüklerinde ki morfemler yer zarfları türetmişlerdir. Bilindiği gibi Türkçenin tarihsel dönemlerinde daha yaygın olarak kullanılan -rA ve -GARU morfemlerinin kalıntısı, eskicil biçimlerdir: *il-gerü >il-eri, taş-garu > dışarı, iç-gerü > içeri, yukarı < yok-garu* gibi. Bu morfem günümüzde artık türetme işlevini yitirmiş, kullanımdan düşmüş öğelerdir.

Edatların bağlandığı adların belirli durum morfemi almaları, edatların işleviyle ilgili bir özelliktir. Bilindiği gibi edatlar biçim olarak sözlüksel (kelime), işlev olarak dilbilgisel (ek) nitelikteki öğelerdir. Zamanla kimisi tümüyle ek durumuna dönüşmüşlerdir, *ile*'nin -LA ekine dönüşmesi gibi. Edat olarak adlandırılan bu sözcükler birer zarflaştırma morfemi durumundadırlar. Kendilerinden önceki birimlere eklenerek, bu sözcük ya da öbeklerle birlikte fiili nitelerler. Bir başka deyişle kendilerinden önceki sözcük ya da öbeğe zarf öbeği oluştururlar: *Yağmur sabaha karşı durdu. Yağmurdan sonra ortalığı bir toprak kokusu sardı. Durumu tahmin ettiğinden dolayı bir şey sormadı. Ona bile anlatmadım. Senin için iyi şeyler düşünüyorum.* Bu cümlelerde görüldüğü gibi edat öbekleri, fiili ya da fiil öbeğini çeşitli yönlerden belirtmektedirler. Edatın bağlandığı adın girdiği ad durumu ise, edatın anlamına göre belirlenir. Edatın bu istemi, taşıdığı anlama göredir. Bu nitelikleriyle de birer zarf öbeği oldukları açıktır. Nitekim cümlede edat öbekleri, zarf tümleçlerinin bir alt grubunu oluştururlar.

Edatların kimi zaman düşüme uğramaları, özellikle -DAn ayrılma hali ekinin zarf türetme işlevinde görünmesine yol açmaktadır. *Yağmurdan ıslandı. Üzüntüden işne ipliğe döndü, Olayı bildiğinden diyecek bir şey bulamadı.* Bu cümlelerin her üçünde “dolayı” ya da “ötürü” edatının düşümü sonucu -DAn eki zarf türetme eki gibi görünümü kazanmıştır. Her üç cümlede -DAn morfemi taşıyan ad asli olarak, *yağmurdan ötürü/dolayı, üzüntüden dolayı, bildiğinden dolayı/ bildiğinden dolayı/için* edat öbekleriyken düşüm sonucu -DAn morfemi edatın işlevini üstlenmiştir.

Sonuç olarak, Türkiye Türkçesinde ad durumu (ismin halleri) esas olarak beştir. Eşitlik, vasıta, yön gösterme terimleriyle adlandırılan yapılar zarf işlevinde olan öğelerdir. Edat öbeklerini de zarf öbeklerinin bir alt grubu olarak değerlendirmek gerekir. Hal eklerinin zarf türetme işlevinde görüldüğü yapılarda düşüm olayı göz önüne alınmalıdır.

KAYNAKÇA

- Aksan, D (1980), *Her Yönüyle Dil*, C. II, Ankara.
- Banguoğlu, T. (1995), *Türkçenin Grameri*, 4. Baskı, Ankara.
- Ergin, M. (1977), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul.
- Gencan, T. N. (2001), *Dilbilgisi*, Ankara.
- Korkmaz, Z. (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara.
- Önler, Z. (1996), “Türkçede -LA zarf eki”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992*, Ankara.
- (2011), “+(X)n zarf eki ve kullanımı”, *Türkoloji Dergisi* 17 / 2, (2010) ss. 143-155.